

FORN VÄNNEN

JOURNAL OF
SWEDISH ANTIQUARIAN
RESEARCH

2018:4

Sven Nilsson och neandertalmänniskan

Av Påvel Nicklasson

Nicklasson, P., 2018. Sven Nilsson och neandertalmänniskan. (Sven Nilsson and Neanderthal Man.) *Fornvännen* 113. Stockholm.

Among professor Sven Nilsson's (1787–1883) papers is a small envelope with little photographs of crania from Gibraltar. Among them are two images of a Neanderthal skull from Forbes Quarry. Nilsson got the envelope from the English naturalist George Busk (1807–86) at the congress for prehistoric archaeology in Norwich and London in 1868. The 1860s was a period of upheaval. The discovery of the Palaeolithic Stone Age and Darwin's evolutionary theory had changed views of the past and humankind's role in nature. The Neanderthal finds complicated matters further. Nilsson had studied the Forbes Quarry skull already at the meeting of the British Association in Bath in 1864. Under applause, he was asked to solve the riddle of the Neanderthals. Nilsson declined the request and thus lost the opportunity to become one of the first Neanderthal experts.

*Påvel Nicklasson, Silvergården 7B, SE-261 43 Landskrona
pavelnicklasson@bahnhof.se*

Bland professor Sven Nilssons (1787–1883) efterlämnade papper i Lunds Universitetsbibliotek finns ett litet kuvert med märkligt innehåll (fig. 1). Det bär påskriften:

Fotografier af cranier erhållna af Hr Busk
vid mötet i Norwich d.24 Aug. 1868 S.
Nilsson 6 st.

Nilsson kom över kuvertet under den tredje internationella arkeologikongressen i London och Norwich 1868. Den åttioettåriga professorn var ende svenske deltagare. Han valdes till vicepresident och deltog med liv och lust i förhandlingarna. Huvudämnet var den nyupptäckta äldre stenåldern, paleolitikum. Arkeologer rapporterade fynd från hela världen. Mötet innebar starten för den paleolitiska forskningen bland annat i Sydafrika och Indien.

George Busk (1807–86) var en typisk mångsysslande brittisk vetenskapsman. Han var i botten kirurg men var verksam inom zoologi, paleontologi och arkeologi. Busk var god vän med Darwin

och ingick i den så kallade X-klubben som propagerade för evolutionsläran. Han hade tillsammans med geologen Hugh Falconer utfört omfattande arkeologiska undersökningar i och runt Gibraltar. Dessa presenterade han inför kongressen i Norwich och London (Busk 1869; Cook 1997).

Det lilla kuvertet innehåller små fotografier av kranier påträffade vid Gibraltar. De flesta föreställer kranier från undersökningar i Genista Cave och Judge's Cave. Ett har påskriften »Gallo-Roman St. Acheul». Två fotografier är speciellt intressanta. De förevisar neandertalkraniet från Forbes Quarry, ett av de första fossilen av neandertalmänniska som påträffades (fig. 2; fyndet gjordes 1848 i samband med stentäkt, men identifikationen skedde först efter att fynden från Neanderdalen öppnat diskussionen).

Att fotografera var en ny metod för att dokumentera arkeologiska utgrävningar och fynd. Själva fotografierna kan därför ha imponerat lika mycket som motiven.

Nilsson beskriver hur han fick bilderna i sin dagbok för den tjugofjärde augusti 1868:

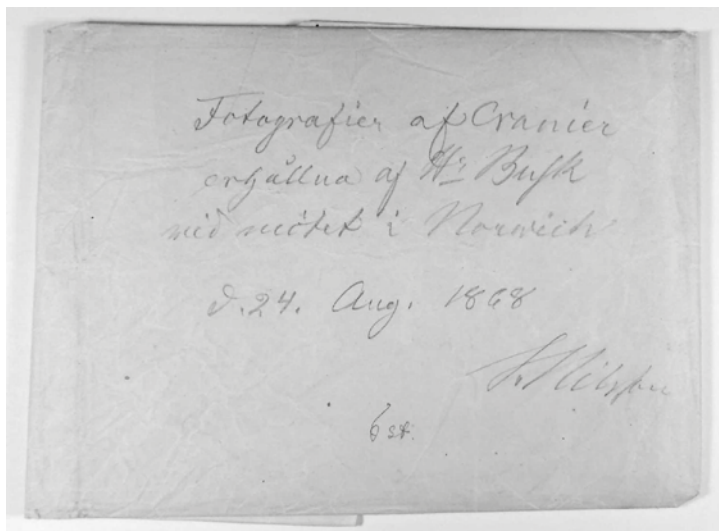

Fig. 1. Det lilla kuvertet från George Busk bland Sven Nilssons efterlämnade papper i Lunds Universitetsbibliotek. LUB SN D I 7:2. Foto förf. —George Busk's envelope among Sven Nilsson's papers.

Mr Busk förevisade några cranier funna i [? Troligen har Nilsson, som var usel på engelska, antecknat platsnamnet fonetiskt och det går inte att tyda.] Han gaf mig photographier af dem (med mått). De sades både af hoo och prof Broca höra till Baskerna (De spanska Baskerna) mig förekommo de alldeles lika våra Vestgöta stengrafs-cranier (LUB SN C34 p. 93).

Nilssons kommentar gäller de fem kranierorna vid sidan av neandertalkraniet. De är av yngre datum och jag diskuterar dem inte vidare. Rasbestämning var central för 1800-talets antropologer och arkeologer. Den främsta metoden var att mäta och dokumentera kranier. Problemet var att man sällan nådde enighet. Passagen visar att samma kranium kunde passera som baskiskt eller västgötskt. Nilsson var en av pionjärerna och en stor auktoritet inom kranilogin. Broca är den ledande franske antropologen Paul Broca (1824–80) som också deltog i kongressen. Kranilogin lät de nya förhistoriska arkeologerna behålla en av de gamla antikvariernas mest omhuldade idéer, att forntiden varit uppbyren av en följd av olika människoraser. Senare raser var mer avancerade och allra mest avancerade var de vita nordeuropeerna. Genom att mäta skallar ansåg naturforskarna att de övertrumfades humanistiskt sko-

lade antikvarier i objektivitet och vetenskaplighet (Goodrum 2016).

Fotografierna visar att Nilsson var en av de allra första svenska naturforskare och arkeologer som fick tillfälle att studera neandertalfossil. Han skriver tyvärr inget om fotografierna av neandertalkraniet i sina anteckningar från 1868.

Neandertalmänniskan

Neandertalarna var en av tidens allra största och mest oroande vetenskapliga tvistefrågor. Runt år 1860 hade forskarsamhället på bred front accepterat fynd från den äldre stenåldern i geologiskt gamla lager (Van Riper 1993). Man hade ingen möjlighet att fastställa deras exakta ålder, men man spekulerade tämligen korrekt att fynden var tiotusentals år gamla. Det kullkastade den gamla skriftbaserade synen på forntiden. Människans historia var inte längre sextusen år lång utan enormt mycket längre. Större delen av denna ofantliga tid var okänd. Det uppstod akuta tvivel om hur skapelsen gått till. Hur kunde nu Bibeln vara bokstavligt sann? Bestod den bara av allegoriska berättelser? Sådana funderingar ledde till antiklerikalism och ateism.

År 1868 hade de flesta naturforskare accepterat stora delar av Charles Darwins utvecklingslära som han publicerat nio år tidigare (Darwin 1859). Det man hade svårast för var tanken på det

Fig. 2–3. Två foton från Busks kuvert, föreställande neandertalkraniet från Forbes Quarry på Gibraltar. Kombinerade med uppgifter i Nilssons dagböcker ger de intressanta inblickar i den tidiga forskningen om denna försvunna människoart. LUB SND I 7:2. Bilder LUB Media. —Photos from Busk's envelope of the Forbes Quarry Neanderthal skull.

naturliga urvalet och att evolutionen är blind och saknar mål. Många blandade darwinism med stora inslag från den franske vetenskapsmannen Lamarcks äldre evolutionism.

Det fanns ingen automatik i att koppla samman den äldre stenåldern med evolutionsläran. De få fossila människoben från den äldre stenåldern som man efterhand påträffade i stratigrafiskt säkra lager härrörde från anatomiskt moderna människor. Den enda skillnaden var att skeletten måhända var något kortare och grövre. Anatomer

och paleontologer tävlade i att jämföra dem med vad man då ansåg var de allra primitivaste raserna som fanns: negrer, aboriginer, hottentotter, eskimåer och lappar. Det är bakgrunden till Nilssons anteckning om diskussionen med Busk och Broca. Det fanns inga belägg för att människan utvecklats. Människan kunde därmed vara undantagen evolution. Det räddade i viss mån Bibelns skapelseberättelse, något som tilltalade många religiösa naturforskare.

Många ansåg att raser som gick att spåra till-

baka till forntiden bevisade att de skapats eller uppstått på olika platser oberoende av varandra. De var därmed olika arter. Det låg till grund för en rasindelning på olika utvecklingsstadiet. Tankarna användes bland annat för att rättfärdiga slaveri. Arkeologi och paleontologi påverkade och samspelade med dagspolitiskt brännande frågor som de om kolonialismen och slaveriet (Stocking 1991).

De få fynden av neandertalfossil var speciella och hade potential att rucka på det man tyckte sig ha förstått om den äldsta forntiden och människans plats i naturen. De första fynden från Engis i Belgien 1829 och Forbes Quarry 1848 var fragmentariska och hade framkommit utan antikvarisk bevakning. Man var osäker på om fynden härrörde från geologiskt gamla lager. Stratigrafin var oklar och fyndens ålder ifrågasatt. Kraniera hade vad man menade var aplika och mycket primitiva drag. År 1856 hittade man ett fossil i en grotta i Neanderdalen i Tyskland. Fyndplatsen gav som bekant människoarten dess namn. Fossilen blev föremål för mängder med tolkningar. Det var inledningsvis osäkert huruvida fynden från Engis, Forbes Quarry och Neandertal härrörde från en och samma typ av människa. År 1864 identifierade William King neandertalmänniskan som en egen art (King 1864). Det måste understrykas att den gängse åsikten var att fynden var för få, stratigrafiskt osäkra och avvikande för att man skulle kunna dra några säkra slutsatser. Det rådde konsensus om att benen härrörde från människor, om än primitiva sådana. Några bedömare ansåg att de hade aplika drag. Långt ifrån alla höll med om att det rörde sig om en särskild människoart. De flesta såg fossilen som kvarlevor från mycket primitiva vanliga människor som hade levat under en avlägsen del av forntiden. En del ansåg dock att de primitiva dragen kunde vara resultat av sjukdom eller abnormiteter. Den vanligaste tolkningen var att det rörde sig om primitiva vanliga människor. Oavsett hur man tolkade fynden provocerade de fram svåra frågor om människans ursprung, evolutionen och Bibelns sanningshalt (Delisle 2007, s. 43 ff).

En av de främsta debattörerna var Thomas Henry Huxley (1825–95), »Darwins bulldogg». Han propagerade för att människan utvecklats från apor. Debatten om darwinismen kallades, mycket

tack vare honom, under de första åren för »apfrågan». Huxley sammanfattade forskningsläget om neandertalarna 1863 i sin inflytelserika bok *Evidence as to Man's Place in Nature*. Han framhöll först och främst de geologiska osäkerheterna som gjorde fynden svårtolkade. Engiskraniet representerade dock »the most savage primitive type of the human race». Kraniet hade aplika drag, men var på det stora hela jämförbart med kranier från sentida vildar. Fyndet från Neanderdalen var än mer aplikt. Den avsevärda hjärnvolymen innebar dock att de aplika dragen inte kunde ha gått särskilt djupt, och skallen gick ändå att jämföra med vildekranier (Huxley 1863, s. 158 ff). I och med att Huxley klassificerade fossilen som mänskliga saknade han ännu så länge felande länkar mellan människa och apa.

Neandertalfynden var problematiska. Det var uppenbart att de skiljer sig från anatomiskt moderna människor. Det kunde tyda på att även människor omfattas av evolution. En ännu svårare fråga var hur människan förhåller sig till apor. Hur primitiv kan en människa vara och ändå räknas som mänsklig? Skapelseberättelsen skulle slutgiltigt diskvalificeras om gränsen mellan människa och apa suddades ut.

Nilssons största intresse vid denna tid var bronsåldern och den feniciska kolonisation av Sydskandinavien som han föreställde sig, men han var också djupt fascinerad av de sensationella fynden från den äldre stenåldern. Vid kongressen i Norwich och London 1868 var han insatt i problematiken. Neandertalfossilen diskuterades i internationella tidskrifter och publikationer som vi vet att han läste. Fynden från Engis och Neanderdalen hade publicerats 1865 på svenska med illustrationer av Nilssons naturforskarkollega Christian Lovén i *Ny Illustrerad Tidning* (Lovén 1865).

Lovén diskuterade här neandertalarnas ställning i förhållande till moderna människor och apor. Han intog samma ambivalenta position som engelska och kontinentala naturforskare, i det att fynden uppvisade likheter både med apor och »lågt stående» människor. Han ansåg dock att kraniera är mer primitiva än de allra lägst stående kända människoraserna. Därmed skulle det kunna röra sig om en övergångsform. Materialet var dock för litet för säkra slutsatser. Lovén öppnade för att framtida utgrävningar skulle kun-

na ta fram mer säkra fossil av övergångsformer mellan apa och människa. Han introducerade i samma uppsats Darwins evolutionslära för en bredare svensk allmänhet. Det antydde att han ansåg att även människor kan ha utvecklats. Att skriva detta rent ut var emellertid för vågat.

Kongressen i Norwich och London var inte första gången Nilsson ställts inför det märkliga kraniet från Forbes Quarry. Han hade studerat det fyra år tidigare och missat chansen att bli en internationell neandertalauktoritet.

Bath 1864

Hösten 1864 bevistade Nilsson The British Association for the Advancement of Sciences möte i Bath. Han växlade mellan sektioner och föredrag. Hans hemsektion var dock zoologi. Det fanns ingen arkeologisk sektion. Föredrag med arkeologiskt innehåll presenterades i stället i andra sektioner, framför allt i de etnologiska och geologiska.

Även George Busk deltog i mötet. Han presenterade neandertalkraniet från Forbes Quarry i den zoologiska sektionen. Att presentationen skedde där understryker hur svårt man hade att klassificera neandertalarna: var de människor eller djur? Nilsson var där och noterade i sin dagbok:

Det hände mig idag i zoologiska sektionen att Lubbock gjorde mig en surpris med att uppmana mig att yttra mig öfr ett cranium som låg der och som jag knapt hade sett – Jag kunde sade man yttra mig på franska. Alla började klappa händerna men jag undanböjde det – bugade – men satte mig – Skallen synes mig likna en lappska och vara en brackycephalus, den andra funnen i rödbreccia vid Gibraltar lik den från Libanon – och som bestämdt hörer till dolikhocaphalie och som man jemfört med negrer, australier, och med en ofta nämnd neanderthalskalle – Jag vet ej hvad dermed menas -- men enär sådana män som Busk (som ej var här) och [?] som föredrag[?] jemförde så heterogena saker (efter mina åsikter) borde jag ej opponera mig då jag ej närmare undersökt ämnet. Det var derföre bäst att jag teg – cranierna som visades var ej antiqut, och det i breccian kanske geologiskt

taladt icke heller. Det var ett fel att ej på ritningarna ha en kontur tagen äfn ofnifrån för att visa hv största bredden är. (LUB SN C30 p. 46)

Passagen är delvis mycket svårläst. I ett mycket sällsynt anfall av blygsamhet avböjde Nilsson att uttala sig och försatt därmed chansen att bli neandertalexpert.

Lubbock var den berömda engelske etnologen och arkeologen John Lubbock som var god vän med Nilsson. Lubbock var också nära vän och granne med Darwin. Det var Lubbock som år 1865 hade myntat begreppet *the Paleolithic Stone Age* för fynden från den äldre stenåldern.

Nilsson var usel på engelska och kommunicerade när han kunde med engelsmän på franska. Av allt att döma visades inte neandertalkraniet i original utan på en teckning. Man slås av med vilken respekt samtiden betraktade Nilsson. Han ombads under ovationer att uttala sig om ett av de allra svåraste och mest omstridda problemen inom forskningen. Hans åsikt var så värdefull att till och med engelsmän var beredda att ta del av den på franska. Jag tror inte att vi fullt ut har förstått vilken ställning Nilsson intog i 1800-talets intellektuella värld och inom arkeologin.

Nilsson var av allt att döma ännu inte närmare bekant med fynden från Neanderdalen och hade inte studerat neandertalfossil mer ingående. Det framgår också att han tvivlade på Busks tidstypiska svepande jämförelser med skallar från »intertropical negro, Australica and Tasmanian races» (Busk 1865 s. 92). Kongresspublikationen visar att briterne inte förstod fyndets potential. Busks uppsats är knappt en halv sida lång. Hade de insett fyndets exceptionella status hade Neandertalmänniskan kanske hetat Gibraltarmänniskan.

Slutord

Frågor om människans ursprung var brännande på 1860-talet. Forskarsamhället hade snabbt accepterat de ovedersägliga beläggen för en äldre stenålder. De flesta naturforskare accepterade också stora delar av Darwins evolutionslära. Hur dessa forskningsfält hörde samman och huruvida människan omfattades av evolutionen var oklart. Fynden av neandertalfossil komplicerade läget.

Nordiska arkeologer med Sven Nilsson i spet-

sen hade varit först med att urskilja ett särskilt vildestadium, stenåldern, i forntidens början. Efter som inga paleolitiska fynd var kända från Skandinavien definierades den skandinaviska stenåldern av Lubbock som neolitisk samtidigt som den äldre delen av perioden blev paleolitisk. Skandinaviska arkeologer var lika förbluffade som alla andra över fynden från den äldre stenåldern. Även de undrade vad fynden betydde inomvetenskapligt och för samhället i stort. Nilssons dagböcker visar hur fascinerad han var och hur snabbt kunskapen om nya fynd och teorier spreds. De paleolitiska fynden var det enda som kunde distrahera honom från hans livsuppgift, att bevisa den feniciska kolonisationen av norra och västra Europa under bronsåldern.

Kunskaps spridning skedde ofta vid vetenskapliga möten. För arkeologins del skedde det inledningsvis vid allmänna konferenser utan någon specifik arkeologisk sektion. Nilsson fick tillfälle att studera neandertalfyndet från Forbes Quarry vid Gibraltar vid The British Associations möte i Bath 1864. Året därpå inleddes en serie kongresser med speciell inriktning mot förhistorisk arkeologi. Nilsson deltog i mötena 1867 i Paris, 1868 i Norwich och London, 1869 i Köpenhamn, 1872 i Bryssel och 1874 i Stockholm. Han valdes regelmässigt till vicepresident och hyllades som en av den vetenskapliga arkeologins grundare. Vid de kontinentala mötena var paleolitiska fynd och paleolitisk forskning ett huvudtema. Kongressernas betydelse för forandet av den förhistoriska arkeologin kan inte överskattas.

Sven Nilssons internationella ryktbarhet och betydelse framhålls i biografiska artiklar och arkeologihistoriska översikter. Vilken pondus han faktiskt besatt och med vilken respekt man såg på honom framgår dock inte alltid. När man hade ett riktigt knivigt problem, som att bestämma neandertalkranier, kallade man under applåder fram professor Nilsson från Lund för att avgöra spörsmålet.

Det lilla kuvertet med Busks makabra fotografier av kranier i Nilssons kvarlåtenskap visar hur brännande frågorna om människans äldsta historia och härstamning var. Nilssons dagböcker

indikerar hur intensivt fynden diskuterades. Hade han varit bättre på engelska, varit bättre påläst eller mer framfusig, hade han kunnat bli erkänd som en av de första neandertalexperterna.

Referenser

Otryckt källmaterial

- Lund Universitetsbibliotek Sven Nilssons samling (LUB SN) C30
 Lund Universitetsbibliotek Sven Nilssons samling (LUB SN) C34
 Lund Universitetsbibliotek Sven Nilssons samling (LUB SN) DI 7:2

Litteratur

- Busk, G., 1865. On a very ancient human cranium from Gibraltar. *Report of the thirty-fourth meeting of the British Association for the Advancement of Science; held at Bath in September 1864*. London.
- 1869. On the caves of Gibraltar in which human remains and works of art have been found. *International Congress of Prehistoric Archaeology: transactions of the third session which opened at Norwich on the 20th August and closed in London on the 28th August 1868*. London.
- Cook, G.C., 1997. George Busk FRS (1807–1886), nineteenth-century polymath: surgeon, parasitologist, zoologist and palaeontologist. *Journal of Medical Biography* 5. London.
- Darwin, C., 1859. *On the origin of species by means of natural selection*. London.
- Delisle, R.G., 2007. *Debating humankind's place in nature 1860–2000: the nature of paleoanthropology*. New Jersey.
- Goodrum, M.R., 2016. The beginnings of human palaeontology: prehistory, craniometry and the 'fossil human races'. *British Journal for the History of Science* 49:3. London.
- Huxley, T.H., 1863. *Evidence as to Man's place in Nature*. London.
- Lovén, C., 1865. Människoslägtets ålder och första uppträdande på jorden I-III. *Ny Illustrerad Tidning* 1 (nr 6, 7, 8). Stockholm.
- Lubbock, J., 1865. *Pre-historic times, as illustrated by ancient remains, and the manners and customs of modern savages*. London.
- King, W., 1864. The reputed fossil man of the Neanderthal. *Quarterly Journal of Science* 1. London.
- Stocking, G.W., 1991. *Victorian anthropology*. New York.
- Van Riper, A.B., 1993. *Men among the mammoths: Victorian science and the discovery of human prehistory*. Chicago.

Summary

Among professor Sven Nilsson's (1787–1883) papers is a small envelope with little photographs of crania from Gibraltar. Among them are two images of the Neanderthal skull from Forbes Quarry. Nilsson got the envelope from the English naturalist George Busk (1807–86) at the congress for prehistoric archaeology in Norwich and London in 1868. Busk was a close friend of Darwin and a member of the so-called X Club which defended his theory of evolution.

The 1860s was a period of upheaval. The discovery of the Palaeolithic Stone Age and Darwin's theory of evolution had changed views of the past and humankind's role in nature. Most scientists had accepted both of these new developments in 1868, even if some harboured reservations about some parts of Darwin's theory. The Neanderthal finds complicated matters. All stratigraphically dated human remains from the Palaeolithic were from primitive but anatomically fully modern humans. The issue of race was central for prehistoric archaeologists and palaeontologists. They compared the earliest human fossils to allegedly primitive modern races such as Sub-Saharan Africans, Australian Aborigines and Tasmanians. These ancient primitive races had been conquered by more advanced ones, and at the top were of course the white Northern Europeans. The race issue was central also to the burning issues of slavery and colonialism. Archaeology had an important impact on day to day politics.

The few Neanderthal fossils known at the time were exceptions. They were more primitive and apelike than any known human skulls. They could be classified as a separate species. This would mean that humans had evolved. This was contrary to religious beliefs even among many scientists who had accepted Darwinian evolution for the rest of nature. These Neanderthal fossils had been found in disturbed layers and so their ages were uncertain. The primitive and apelike features could be explained away as the results of disease or developmental abnormalities. Most scientists in the 1860s saw the Neanderthals as very primitive but anatomically modern humans, and not as a distinct species.

Nilsson had studied the skull from Forbes Quarry already at the meeting of the British Association's in Bath in 1864. To applause, he had been asked to solve the riddle of the Neanderthals. Nilsson declined the request and thus lost the opportunity to become one of the first Neanderthal experts.

News about new archaeological finds and theories spread fast among scholars of Nilsson's stature. Congresses such as the one at Bath in 1864 and Norwich and London in 1868 were important for the emergence of prehistoric archaeology. The little envelope and Nilsson's diaries contain interesting secrets about the history of archaeology.